

CÂMÎ' İSTILAHINDA SEKİZLİ TAKSİMİN TEZAHÜRÜ¹
THE APPEARANCE OF THE OCTAL DIVISION IN THE CONCEPT "CÂMI"

Bilge KILIÇ

Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni, Milli Eğitim Bakanlığı, bilgetes@hotmail.com
<https://Orcid.Org/0000-0001-9569-6570>

ÖZET

Bu makale, günümüzde genel kabul gören ve birçok hadis usûlü eserinde yer alan *Câmi'* kavramının meşhur tanımını konu almaktadır. Muahhar dönem muhaddislerin ıstılahında; âkaid, ahkâm, rikâk, yeme, içme, sefer, kıyam, ku'ûd adâbı, tefsir, tarih, siyer, fiten, menâkıb ve mesâlib gibi sekiz ana konuya ait hadisleri ihtiva eden kitaplara *Câmi'* denilmiştir. *Cami'* bir hadis eserinde bulunması gereken söz konusu sekiz ana konuya ilişkin tanım, Abdülaziz ed-Dihlevî'nin *Ucâle-i nâfia* adlı eserinde yer almaktadır. Abdülaziz ed-Dihlevî söz konusu tanım için eserinde herhangi bir referansa yer vermemiştir. Bu tanım el-Mübârekfûrî'nin *Mukaddimetu Tuhfeti'l-ahvezi*, el-Kannevci Sıddik Hasan Han'ın *el-Hitta fi zikri's-sihahi's-sitte*, Muhammed b. Ali b. Adem Musa İsyubi Vellevi'nin *Kurretü aynı'l-muhtâc fi şerhi Mukaddimeti Sahihi'l-İmam Müslim b. el-Haccâc*, Hasan Muhammed Eyüb'ün *Kitâbu'l-hadis fi ulumi'l-Kur'an ve'l-hadis* adlı eserlerinde yer almakta ve bizzat Abdülaziz ed-Dihlevî'ye dayandırılmaktadır. Daha sonraki kaynaklarda yer alan *Câmi'* kavramıyla ilgili tanım, bazı kaynaklarda Abdülaziz ed-Dihlevî'ye, bazılarında ise başka eserlere atfedilerek yapılmıştır. Sonuç olarak *Câmi'* ıstılahı sekizli tasnif özelliğiyle kabul görmüş ve pek çok kaynakta da bu şekilde yer almıştır.

Anahtar Kelimeler: *Câmi'*, Sekizli tasnif, Abdülaziz ed-Dihlevî, *Ucâle-i nâfia*, Hadis.

ABSTRACT

This article focuses on the famous definition of the concept of Jami', which is widely accepted today and is included in many methodology of hadith works. In the term of late period narrators' (muhaddisûn) Books that contain hadiths on eight main topics such as creeds, laws, eschatology, eating, drinking, expedition, standing and sitting's proprieties, commentary of Kuran, history, wars, legends and unfavorables are called Jami'. The definition of the eight main issues that should be included in a hadith work of Jami' is included in Abdulaziz ed-Dihlevi's work called *Ucâle-i nâfia*. Abdulaziz ed-Dihlevi does not include any reference for this definition in his work. This definition is included in these works; el-Mübârekfûrî's *Mukaddimetu Tuhfeti'l-ahvezi*, el-Kannevci Sıddik Hasan Han's *el-Hitta fi zikri's-sihahi's-sitte*, Muhammed b. Ali b. Adem Musa İsyubi Vellevi's *Kurretü aynı'l-muhtâc fi şerhi Mukaddimeti Sahihi'l-İmam Müslim b. el-Haccâc*, Hasan Muhammed Eyüb'ün *Kitâbu'l-hadis fi ulumi'l-Kur'an ve'l-hadis* and based on Abdülaziz ed-Dihlevî himself. The definition of the concept of Jami' in later sources is attributed to Abdulaziz ed-Dihlevi in some sources and to other works in some. As a result, the term Jami' has been accepted with its octal classification feature and it is included in many sources in this way.

Keywords: Jami'/Collector Book, Octal Classification, Abdülaziz ed-Dihlevî, *Ucâle-i nâfia*, Hadith

GİRİŞ

İlk olarak hadisler bazı sahâbiler tarafından "*Sahife*" adı verilen küçük hacimli kitaplarda bir araya getirilmiştir. Sahâbilerin Hz. Peygamber'den duyup öğrendikleri hadisleri bir araya getirdikleri bu "*Sahifeler*" hadis edebiyatının ilk örneklerini oluşturmuştur. Sahâbiden sonra da hadisleri eserlerde toplama faaliyeti devam etmiştir. İlerleyen süreçle birlikte "*Musannef*", "*Muvattâ*", "*Câmi*", "*Sünen*", "*Müsned*" gibi isimlerle anılan eserler telif edilmiştir. Sonraki dönemlerde ise *Câmi'* kavramı belirli bir muhtevaya sahip eserlerin adı olacak şekilde kavramlaşmıştır.

¹ Bu makale, 2020 yılında Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırlanan, "**Hadis Edebiyatında Câmi' Türü Kaynaklar ve Câmi' Kavramının Sorunları (Hicri I-IV Asır)**" adlı devam eden doktora çalışmamızdan derlenmiştir.

Makalemizin asıl konusu *Câmi* kavramı olduğu için öncelikle *Cem* ve *Câmi* sözcüğünün lügat anlamlarına yer verilecektir.

“جمع” Cem’ üçüncü bâbdan (جمع، يجمع، جمعا) mastar olup dağınık halde bulunan hususları toplamak, dağınık halde bulunan hususları hakeza derli toplu bir duruma getirmek, birbirinden kopuk nesnelere bir diğerine eklemek/katmak/iliştirmek/bağlamak, bir takım hususları homojen bir yapıya dönüştürmek değil aksine heterojen yapılarını bozmadan onları kendilerine has özellikleriyle bir arada tutmak, elbise giymek, bir işe koyulmak/girişmek/başlamak, herhangi bir konuda görüş birliğine varmak gibi anlamlara gelmektedir. Bu bakımdan *Cem* ayırık olma, çelişik olma, dağınık halde bulunma ve düşünce ayrılığı içinde olmanın zıddıdır. *Câmi* aynı cinsten bazı varlıkları birtakım gayelerle toplayan, bunları düzgün bir şekilde birlik ve beraberliklerini bozmadan bir arada tutan, farklı görüşlere sahip kişilerin arasını bularak düzelter ve birbirleriyle anlaşmaya varmalarını sağlayan, kelâmdan gereksiz hususları çıkaran, iyi meziyetleri kendinde toplayan, bir insana muvâfakat eden, aklına koyduğunu gerçekleştiren, birçok ilimde söz sahibi olacak derecede şümüllü ve derin ilmi olan, (Câmi olarak ifade edilen kişiler için bk. Çelebi, 2010: 3/374; Suyuti, 1415: 1/333; İbn Sad, 1421/2001: 7/439; Zehebi, 1382/1963: 4/279.) karnında çocuk taşıyan canlıdır. Ayrıca çok ayrı konulardan bahseden yazılı evrâkı bir diğeriyile karışma veya karıştırılma endişesini ortadan kaldırmak adına aralarında belli bir tutarlılık oluşturarak bir kitapta bütünleştiren müellif, mücellid, mürettip demektir. “Câmi” sözcüğünün çoğulu “Cevâmi” “جوامع” dir. (İbn Manzur, ts.: 8/53-60; Koçyiğit, 1980: 66; Cevheri, 1990: 3/1198-1200; Alemdar, 2003: 221; İsnevi, 2007: 1/199; el-İsfahani, 1430/2009: 201-202; Karagöz, 2010: 81) Batı dilinde “Câmi” sözcüğü “universal, unifying, general book, concision, gathering, collector universal, unificateur, livre general, concision, rassembleur, collecteur” (Tehanevi, 1996: 545) ifadeleri ile karşılanmaktadır.

1. Abdülaziz ed-Dihlevî'nin *ucâle-i nâfia* adlı eserinde *Câmi* istilâhı Günümüzde genel kabul gören ve birçok hadis usûlü eserlerinde yer alan *Câmi* kavramının meşhur tanımı mütekaddimûn ve müteahhirûn dönemlerinde yapılmamıştır. Mütekaddimûn ve müteahhirûn hadis usûlü eserlerinde *Câmi* kavramı tanımlanmadan yaygın bir şekilde eserler için kullanılmıştır. *Câmi* kavramının kavramsallaşması son birkaç asırda gerçekleşmiştir. (Osmani, 1426/2006, 6/418-419) Bu dönemlerde telif edilen hadis usûlü eserlerinde birçok *Câmi* tanımı yapılmış ancak *Câmi* kavramı tek bir tanım ile ortaya konulamamıştır. Nitekim birçok kaynakta farklı tanımlar kaydedilmiştir. Bu itibarla hadis usûlü kaynaklarında ortak bir tanımda uzlaşının sağlanamadığı ifade edilebilir.

Son dönemlerde *Câmi* kavramı genellikle sekizli tasnif hususiyetiyle tanımlanmıştır. *Câmi* istilâhının sekiz ana kitâbı ihtiva etme gerekliliği tespit edildiği kadarıyla Hindistanlı muhaddis Abdülaziz ed-Dihlevî'nin *Ucâle-i nâfia (Ûlâletu'l-nâci'a tercümetü'l-Ucale-i nâfi'a)* adlı eserine dayanmaktadır. Abdülaziz ed-Dihlevî malesef söz konusu tanımı neye dayanarak yaptığını açıklamadığı gibi herhangi bir referansa da yer vermemiştir. (Dihlevî, ts.: 28-29; *Ucâle-i Nâfia* Abdülaziz Dihlevî'nin hadis usûlüne dair kaleme aldığı Farsça bir eserdir. bk. Dihlevî, ts.: 13). Abdülaziz ed-Dihlevî'nin söz konusu eserinde *Câmi* istilâhına ilişkin ifadeleri şu şekilde ifade edilebilir:

“Muhaddislerin istilâhında *Câmi* âkaid, ahkâm, rikâk, yeme, içme, sefer, kıyam, ku'ûd âdâbı, tefsîr, tarih, siyer, fiten, menâkıb ve mesâlib gibi sekiz ana konuya ait hadislerin tümünü ihtiva eden kitaptır. Muhaddisler tasniflerini bu sekiz nev'iden birine tahsis etmişlerdir.

1. Akâid hadislerine “**İlmû't-tevhid ve's-sıfât**” denir. Ebû Bekr İbn Huzeyme *Kitâbu't-tevhid* adında bir eser tasnif etmiştir. Beyhakî'nin de *Kitâbu'l-esma ve's-sıfat* adında bir eseri vardır.
2. Kitâbu't-tahâret'ten Kitâbu'l-vasiyyet'e kadar fıkıh kitaplarına göre tertip edilen ahkâm hadislerine “**Sünen**” denir. Bu alanda sayılamayacak kadar çok sayıda kitap tasnif edilmiştir.
3. Rikâk hadislerine “**İlmû's-sülûk ve'z-zühhd**” denir. Rikâka dair Ahmed b. Hanbel, Abdullah b. Mübârek ve başka müellifler eser tasnif etmişlerdir.
4. Âdâb hadislerine “**İlmû'l-âdâb**” denir. Buhârî'nin *el-Edebü'l-müfred* olarak isimlendirilen âdâba dair mebsût bir kitabı vardır.
5. Tefsîrle ilgili hadislere “**Tefsîr**” denir. İbn Merdûye'nin *Tefsîr*'i, ed-Deylemi'nin *Tefsîr*'i, İbn Cerir'in *Tefsîr*'i ve bunların dışında hadise dair meşhur tefsîrlere vardır. Celâluddin es-Suyûtî'nin bu tefsîrlerin tümünü *Câmi* olan *ed-Dureru'l-mensure* adlı bir eseri vardır.

6. Tarih ve Siyerle ilgili hadisleri ihtiva eden eserler iki kısma ayrılır.

Birinci kısım: Yer ve göğün yaratılışı, hayvanları, cin ve şeytanları, melekleri, geçmiş peygamberleri ve milletleri konu alan hadislere “**Bed’ü’l-halk**” denir.

İkinci kısım: Hz. Peygamber’in doğumundan vefatına kadar mübarek şahsiyeti ile ashabının ve ailesinin şahsiyetini konu alan hadislere “**Siyer**” denir. İbn İshak, İbn Hişam ve Molla Ömer’in *es-Siretleri* gibi siyer sahasında birçok eser te’lif edilmiştir. Günümüzde Seyyid Cemâlüddin el-Hüseyni’nin *Ravzatü’l-ahbâb* adlı kitabı bu sahadaki en güzel tasniflerden biridir. Şeyh Abdülhak el-Muhaddis ed-Dihlevî’nin *Medâricü’n-nübüvve*’si, *es-Siretu’ş-şâmiyye*, *el-Mevâhibü’l-ledünniyye* eserleri mebsût siyer kitaplarındandır.

7.Fitenle ilgili hadislere “**İlmü’l-fiten**” denir. Nuaym b. Hammâd mebsût bir kitap tasnif etmiştir. Ancak eserde gerekli gereksiz sözleri nakletmiştir. Müteahhirün muhaddislerin de bu alana dair tasnifleri vardır.

8.Menâkıb ve Mesâlib ile ilgili hadislere “**İlmü’l-menâkıb**” denir. Bu alanda birçok farklı tasnifler vardır. Muhaddislerin bazıları tasniflerini soy ve ashâptan özel bir ricalin menkıbelerine tahsis etmiştir “*Menâkıbu Kureys*”, “*Menâkıbu Ensar*”, “*Menâkıbu Aşere-i mübeşşere*”, “*Zehairü’l-ukba fi menâkıbi zevi’l-kurba*”, “*Halbetü’l-kümeyt fi menâkıbi ehli beyt*”, “*ed-Dibâc fi menâkıbi el-ezvâc*” gibi.

Hulefâ-yi râşidinin menkıbelerine dair özel ve genel olarak pek çok kitap tasnif edilmiştir. “*el-Kavlu’s-savâb fi emiri’l-müminin Ömer b. Hattâb*”, “*el-Kavlu’l-celi fi menâkıb emiri’l-müminin Ali*” gibi.

Câmi’ Buhârî’nin ve Tirmizî’nin el-Câmi’leri gibi bu sekiz bölümün tümünü ihtiva eden eserlerdir. Ancak zikredilen bölümleri ihtiva etmekle birlikte Tefsîr ve Kirâat ile alakalı hadisleri ihtiva etmediği için **Müslim’in es-Sahih’ine Câmi’ denilmez.**” (Dihlevî, ts.: 28-29; Mübârekfûrî, ts.: 1/65-66; Vellevî: 1424, 54)

2.Abdülaziz ed-Dihlevî’ye ait *Câmi’* tanıma yer veren kaynaklar

Câmi’ kavramının tanımı bazı kaynaklarda Abdülaziz ed-Dihlevî’ye atfedilerek, bazı kaynaklarda başka eserlere atfedilerek ifade edilmiştir. Ayrıca bazı kaynaklarda söz konusu tanım için herhangi bir referansa yer verilmemiştir. Bu bakımdan Abdülaziz ed-Dihlevî’ye ait *Câmi’* tanımını; “Abdülaziz ed-Dihlevî’yi Referans Alan Kaynaklar”, “Farklı Kaynakları Referans Gösteren Eserler”, “Herhangi Bir Referans Göstermeksizin Sekizli Tasnife Yer Veren Kaynaklar” şeklinde üç başlık altında mütalaa edilecektir.

2.1.Abdülaziz ed-Dihlevî’yi referans alan kaynaklar

Belirtildiği üzere bazı kaynaklarda bu tanım Abdülaziz ed-Dihlevî’ye atfedilmiştir. (Mübârekfûrî, ts:1/65-66. Vellevî, 1424: 54) Hindistanlı muhaddis el-Mübârekfûrî (v.1353)’nin *Mukaddimetu Tuhfeti’l-ahvezi*,(Mübârekfûrî, ts.:1/65-66) el-Kannevci Sıddîk Hasan Han (v.1307)’ın *el-Hitta fi zikri’s-sihahi’s-sitte*, (Sıddîk Hasan Han, ts.: 118-123.) Muhammed b. Ali b. Adem Musa İsyubi Vellevî’nin *Kurretu aynı’l-muhtâc fi şerhi Mukaddimeti Sahihi’l-İmam Müslim b. el-Haccâc*,(Vellevî, 1424: 54.) Muhammed Enver Şah b. Muazzam Şah (v.1352)’ın *el-Arfü’ş-şezi şerhu süneni’t-Tirmizî*,(Keşmirî, 1425/2004: 1/32) Muhammed Zübeyr Sıddîki’nin *Hadis Edebiyatı Tarihi*, (Sıddîki, 2004:15) Hasan Muhammed Eyüb (v.1429)’ün *Kitâbu’l-hadis fi ulumi’l-Kur’an ve’l-hadis*, (Eyüb, 1425/2004:168) Abdülfettah Ebû Gudde (v.1997)’nin *Tahkiku ismeyi’s-sahihayn ve ismi Câmi’i’t-Tirmizî* (Ebû Gudde, 1414/1993: 49-50) adlı eserlerini bu bağlamda zikredilebilir. Söz konusu eserlerde Abdülaziz ed-Dihlevî’ye ve *Câmi’* istilâhına ilişkin kaydedilenler aşağıda ifade edildiği gibidir.

el-Mübârekfûrî (v.1353)’nin *Mukaddimetu tuhfeti’l-ahvezi*, Sıddîk Hasan Han (v.1307)’ın *el-Hitta fi zikri’s-sihahi’s-sitte*, Hasan Muhammed Eyüb (v.1429)’ün *Kitâbu’l-hadis fi ulumi’l-kur’an ve’l-hadis* Abdülfettah Ebû Gudde (v.1997)’nin *Tahkiku ismeyi’s-sahihayn ve ismi Câmi’i’t-Tirmizî* adlı eserlerinde hemen hemen aynı olan metin şu şekildedir:

"ذكر المولى عبد العزيز المحدث الدهلوي في العجالة النافعة ما نصه بالعربية إن كتب الحديث لها طرق متنوعة كالجموع والجامع في اصطلاح المحدثين ما يوجد فيه جميع أقسام الحديث أي أحاديث العقائد وأحاديث الأحكام وأحاديث الرقاق وأحاديث آداب الأكل والشرب وأحاديث السفر والقيام والقعود والأحاديث المتعلقة بالتفسير والتاريخ والسير وأحاديث الفتن وأحاديث المناقب والمثالب وقد صنف علماء الحديث في كل فن من هذه الفنون الثمانية تصانيف مفردة"

"الجامع ما يوجد فيه أنموذج كل فن من هذه الفنون المذكورة كالجامع الصحيح للبخاري والجامع للترمذي وأما صحيح مسلم فإنه وإن كانت فيه أحاديث تلك الفنون لكن ليس فيه ما يتعلق بفن التفسير والقراءة ولهذا لا يقال له الجامع كما يقال لأختيه"

Abdülazîz ed-Dihlevî “*Ucâle-i nafi’a*” adlı eserinde Arapça lafızıyla şöyle dedi: “*Cevâmi’* ve *Câmi’* eserler gibi hadis kitaplarının çeşitli metotları/yöntemleri vardır. Muhaddislerin ıstılâhında *Câmi’* âkaid, ahkâm, rikâk, yeme ve içme âdâbı, sefer, kıyâm, ku’ûd, tefsîr, tarih, siyer, fiten, menâkıb ve mesâlib ile ilgili hadisleri ihtiva eden eserdir. Hadis âlimleri sekiz nev’inin her birine münhasır eserler tasnif etmiştir. *Câmi’* zikredilen bu nev’ilerin tümünü ihtiva eden eserdir. Buhârî’nin *el-Câmi’u’s-sahih* ve Tirmizî’nin *el-Câmi’* eserleri gibi. Müslim’in *es-Sahih*’ine gelince onda bu nev’ilerle alakalı hadisler olsa da ancak tefsîr ve kırâat ile alakalı hadisler yoktur. Bu sebeple emsali olan Buhârî’nin *el-Câmi’u’s-sahih* ve Tirmizî’nin *el-Câmi’* eserlerine *Câmi’* denildiği gibi Müslim’in *es-Sahih*’ine *Câmi’* denilmez.” (Mübârekfûrî, ts.: 64-66; Hasan Han, ts.: 118-123; Eyüb, 1425/2004: 168; Ebû Gudde, 1414/1993: 49-50)

Sıddîk Hasan Han, Abdülazîz ed-Dihlevî’nin *Ucâle-i nâfi’a*’sında Müslim’in eserine ilişkin ifadelerini belirttikten sonra eseri Kâtib Çelebî’nin *Câmi’* eserler kısmında “*Câmi’*” olarak ifade ettiğini belirtmiştir. Aynı şekilde *el-Kâmûsü’l-muhit*’in sahibi el-Firûzâbâdi’nin (قال المجد صاحب القاموس عند ختمه لصحيح مسلم ع قرأت) (بحمد الله جامع مسلم *Sahihi Muslim*’in hatminde eseri “*Câmi’*” olarak isimlendirdiğini belirtmiştir. (Hasan Han, ts.: 123)

İsyubi Vellevi’nin *Kurretu ayni’l-muhtâc fi şerhi Mukaddimeti sahihi’l-İmam Muslim b. el-Haccâc* adlı eserinde yer alan metin şu şekildedir:

"أن الجامع في اصطلاح المحدثين كما قال العلامة الشاه عبد العزيز الدهلوي رحمه الله تعالى- هو الكتاب الذي توجد فيه أقسام الحديث الثمانية، وهي: العقائد، والأحكام، والرقاق، والآداب، والتفسير، والسير، والفتن، والمناق وقد نظمتها بقولي

الجامع الذي حوى مناقبا ... وسيرا وقتنا وأدبا

تفسيرا الرقاق والعقائدا ... والثامن الأحكام خذ نلت الهدى"

“*Câmi’* muhaddislerin ıstılâhında Abdülazîz ed-Dihlevî’nin dediği gibi sekiz hadis bölümünün bulunduğu kitaptır. Bu bölümler: âkaid, ahkâm, rikâk, âdâb, tefsîr, siyer, fiten ve menâkıb’dır.” (Vellevi, 1424: 54) el-Keşmirî (v.1352)’in *el-Arfû’ş-şezi şerhu süneni’t-Tirmizî* adlı eserinin mukaddime kısmında yer alan metin şu şekildedir:

"اعلم أن المؤلفات على أنواع كما ذكر الشاه عبد العزيز رحمه الله في العجالة النافعة: الجامع الذي يحتوي على ثمانية أشياء وهي هذه سير وآداب وتفسير وعقائد وفتن وأحكام وأشراف ومناقب، والجامع هو الترمذي والبخاري، وأما صحيح مسلم فليس بجامع لقلته التفسير فيه"

“*Câmi’* siyer, âdâb, tefsîr, âkaid, fiten, ahkâm, eşrât, menâkıb olmak üzere sekiz nev’iyi ihtiva eden eserdir. Buhârî ve Tirmizî’nin eserleri *Câmi’*’dir. Müslim’in *es-Sahih*’ine gelince onda tefsîr bölümü eksik olduğu için *el-Câmi’* değildir.” (Keşmirî, 1425/2004: 1/32.)

Ayrıca Muhammed Taki Osmani de, *Tekmile fethi’l-mülhim* adlı eserinde *Câmi’* ıstılâhına ve Abdülazîz ed-Dihlevî’nin *Câmi’* tanımına ilişkin önemli bilgilere yer vermiştir. Bu hususta şu bilgileri nakletmiştir:

Hadis ıstılâhları konusunda eser te’lif eden müteahhirün muhaddisler arasında *Câmi’* ismi “*el-Âkaid, el-ahkâm, er-rikâk, el-âdâb, et-tefsîr, es-siyer, el-fiten, el-menâkıb olmak üzere sekiz ana konuya dair hadisleri toplayan kitaptır*”, şeklinde meşhur olmuştur. Bu bâbların tümünü kapsadığı için Buhârî’nin *Sahih*’ine *Câmi’* denir. Ancak az sayıda tefsîrle alakalı hadisleri ihtiva ettiği için Müslim’in *Sahih*’ine *Câmi’* denilmez. *Câmi’* ıstılâhını mütekaddimün dönemi kitaplarında araştırdım. Onların nezdinde *Câmi’* ıstılâhını bu tarifile bulamadım. Fakat onlar *Câmi’* lafzını Buhârî’nin *Sahih*’i, Süfyân es-Sevri’nin *el-Câmi’*’i, Abdürrezzâk’ın *el-Câmi’*’i, İmam Mâlik’in *Muvatta*’sı ve başka eserler için kullanmışlardır. Şeyh Mahmûd Muhammed Hattâb es-Sübki (v.1352) *Câmi’* lafzını başka bir şekilde tanımlamıştır. *el-Menhelü’l-azbi’l-mevrûd şerhu Süneni’l-İmâm Ebi Dâvûd* adlı eserin mukaddime kısmında şöyle demiştir:

الجامع ما كان مرتبا على أبواب الفقه كالكتب الستة أو على ترتيب الحروف في أوائل الترجمة ككتاب الإيمان والبر والتوبة والثواب. وهكذا كما فعله صاحب الجامع الأصول أو باعتبار رعاية الحروف في أوائل الحديث كما فعل السيوطي في الجامع الصغير

“Hadisleri fıkıh bâbları tertibine göre toplayan eserlere Küttübi sitte gibi... ya da Kitâbu’l-imân, Kitâbu’l-birr, Kitâbu’t-tevbe, Kitâbu’s-sevâb gibi başlıkların alfabetik tertibine göre sıralayan eserlere İbn Esir’in *Câmi’u’l-usûl* adlı eserinde yaptığı gibi... veya hadisin ilk lafızlarındaki harfleri dikkate alarak sıralayan eserlere Suyûtî’nin *el-Câmi’u’s-sagîr*’inde yaptığı gibi... “*Câmi’*” denir.” (Sübki, 1394/1974: 1/15)

Câmi’ ıstılâhını sekiz ilmi toplama hususuyla ilk kez –bildiğim kadarıyla- şeyh Abdülazîz ed-Dihlevî *Ucâle-i Nafi’a* isimli veciz risalesinde tanımlamıştır. Abdülazîz ed-Dihlevî söz konusu eserinde Tefsîr ve Kırâat ile alakalı rivayetleri ihtiva etmediği için Müslim’in *Sahih*’inin *Câmi’* bir eser olmadığını açıkça ifade etmiştir.

el-Kâmûs'un sahibi Mecdüddin eş-Şirâzi (Ebü't-Tâhir Mecdüddin Muhammed b. Ya'kub b. Muhammed el-Firûzâbâdi) Müslim'in *Sahih*'i için *el-Câmi*' lafzını kullanmıştır. Aynı şekilde Hacı Halife *Keşfü'z-zumûn*'da Müslim'in *Sahih*'ini *el-Câmi*'u's-*sahih* lafzıyla zikretmiştir. Ali el-Kâri de *Mirkâtü'l-mefâtiḥ*'de aynı şekilde yapmış, Müslim'in tercemesinde “*Onun Câmi*'i *es-Sahih* dışında değerli tasnifleri vardır.” demiştir.

Câmi' lafzının Müslim'in *Sahih*'i için kullanılması her iki *Câmi*' tanımına göre (gerek Hattâb es-Sübki'nin ve gerekse Şeyh Abdülazîz ed-Dihlevî'nin *Câmi*' tanımına göre) tercihe şayandır. Müslim'in kitabı fıkıh bâblarına göre tertip edildiğinden dolayı Hattâb es-Sübki'nin tanımına göre bu lafzın kullanılması açıktır. Şeyh Abdülazîz ed-Dihlevî'nin tanımına göre de aynı şekildedir. Burada iki durum söz konusudur:

Birincisi: İmam Müslim, tefsîrle ilgili hadisleri kasten terk etmemiştir. Çünkü o bu konuda bir bölüm bile açmıştır. Ancak tefsîr konusunda Müslim'in şartlarına uygun merfu rivayet oldukça az olduğundan Müslim bu bölümü ikmal etmemiştir. Müslim tefsîrle alakalı pek çok hadisi başka bâblarda tahriç etmiştir. Ancak Buhâri'nin *Sahih*'inde Kitâbu't-tefsîr uzundur. Çünkü Buhâri tekrar etmekte bir sakınca görmeyerek tefsîrle münasebeti daha az olan hadisleri nakletmiş ve Garibu'l-kur'an'ın tefsîrine dair pek çok rivayete yer vermiştir. Şeyh Ebü Tâhir el-Erkânîyyû'dan Buhâri'nin Kitâbu't-tefsîr'inde tahriç ettiği hadislerin kaçını Müslim Kitâbu't-tefsîr'in dışında tahriç etti diye, araştırmasını istedim. Bu incelemede Buhâri'nin Kitâbu't-tefsîr'de rivayet ettiği 62 hadisi, Müslim'in Kitâbu't-tefsîr'in dışındaki bâblarda tahriç ettiği ortaya çıkmıştır. Bu hadisleri Müslim'in Kitâbu't-tefsîr'de tahriç ettiği 18 hadise eklediğimizde sayı 80 hadise ulaşır. Bununla birlikte Müslim'in *Sahih*'inde münasebeti dolayısıyla Kitâbu't-tefsîr'e dâhil edilebilecek başka hadisler de vardır. Buhâri onları Kitâbu't-tefsîr'de tahriç etmemiştir. Böylece bu sayı artar. *Sahihi Müslim*'in tefsîr bölümünde yer alan hadisler eserini *Câmi*' yapmaya yetecek miktardadır.

İkincisi: el-Kettâni'nin *er-Risâletü'l-Müstatrefe*'de *Kütü'l-kulûb*'dan naklederek ifade ettiği gibi tefsîrle alakalı hadisler Süfyân es-Sevri'nin *el-Câmi*'i ve Süfyân b. Uyeyne'nin *Câmi*'inde de azdır. Bununla birlikte her iki eser için *Câmi*' lafzı ittifakla kullanılmaktadır. (Osmani, 1426/2006: 6/418-419; Vellevi, 1426: 45/362-364)

2.2.Farklı kaynakları referans gösteren eserler

Bazı kaynaklarda *Câmi*' istilâhı Abdülazîz ed-Dihlevî'ye atfedilmeden sekizli tasnif hususiyetiyle tanımlanmıştır. Nurettin İtr'in *Menhecü'n-nakd fi ulumi'l-hadis*, Ali Yardım'ın *Hadis II*, İbrahim Bayraktar'ın *Hadis Kaynakları Üzerine Araştırmalar*, Ömer Özpınar'ın *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, M. Yaşar Kandemir'in “*Câmi*” (DİA maddesi) adlı çalışmaları bu bağlamda belirtebilir. Söz konusu müelliflerin çalışmalarında bu hususa dair ifadeleri şu şekildedir:

Nurettin İtr'in *Menhecü'n-nakd fi ulumi'l-hadis* adlı eserinde:

“*Câmi*' muhaddislerin istilâhında dini meselelerin tamamına ve bâblarına dair hadisleri ihtiva eden, ale'l-ebvâba göre tasnif edilmiş hadis kitaplarıdır. *Câmi*' eserlerde yer alan sekiz ana konu: akâid, âhkâm, siyer, âdâb, tefsir, fiten, eşrâtü's-sâat ve menakıb'dır.”

(İtr, 1399/1979: 198-199)

el-Mübârekfûri (v.1353)'nin *Mukaddimetu tuhfeti'l-ahvezi* (Mübârekfûri, ts.: 1/65-66.) ve Muhammed Enver Şah b. Muazzam Şah (v.1352)'in *el-Arfü's-şezi şerhu süneni't-Tirmizî* (Keşmiri, 1425/2004: 1/32.) adlı eserler referans gösterilmiştir.

Ali Yardım *Hadis II* adlı eserinde:

“Bir kısım ulemâ, bir hadis mecâmûasına *Câmi*' denilebilmesi için onun, asgari olarak sekiz ana bölümü (*kitâb*'i) içine alması gerektiği şartını ileri sürmüşler; başka bölümleri olsa bile, bu sekiz bölümden bulunmuyorsa, o hadis kitabına *Câmi*' sıfatı verilemeyeceğini söylemişlerdir. Bir eserin *Câmi*' unvânını alması için asgari şart olarak ileri sürülen **sekiz ana bölüm (*kitâb*)** şunlardır; *Kitâb'ül-İman*, *Kitâb'üs-Sünen*, *Kitâb'üz-Zühd*, *Kitâb'ül-Edeb*, *Kitâb'üt-Tefsir*, *Kitâb'üs-Siyer* ve'l-Cihad, *Kitâb'ül-Menâkıb*, *Kitâb'ül-Fiten* ve'l-Melâhim.”

Muhammed Zübeyr Sıddiki'nin *Hadis Edebiyatı Tarihi* adlı eseri referans gösterilmiştir. (Yardım, 2017: 80-83.)

İbrahim Bayraktar *Hadis Kaynakları Üzerine Araştırmalar* adlı eserinde “İçinde her konudan hadis bulunan hadis kitabı demektir. Bu konular akaid, ahkâm, zühd, âdâb, tefsir, tarih, menâkıb ve fiten şeklinde **sekiz ana**

başlık altında mütâlâa edilir.” Ahmed Naim’in *Tecrid Mukaddimesi* referans gösterilmiştir. (Bayraktar, 2001: 92-93.)

Ömer Özpinar *Hadis Edebiyatının Oluşumu* adlı eserinde:

“Kur’an’ın faziletleri, tefsiri, ilk dört halifenin ve sahâbenin faziletleri, menâkıb, yaratılışın başlangıcı, önceki peygamberler, nübüvvet meseleleri, Hz. Peygamber (s)’in sireti ve meğâzisi, imân ve tevhid gibi konular, sünenlerden farklı olarak esasen Câmî’ türü edebiyatın muhtevasını oluşturmaktadır.” (Talat Koçyiğit’in *Hadis Tarihi* adlı eseri referans gösterilmiştir.)“Nitekim bu konular, **sekiz ana başlık altında toplanmış ve bir eserin, Câmî’ türünde olması için, bu ana konuları ihtiva etmesi gerekli görülmüştür.**”

Ahmed Naim’in *Tecrid Mukaddime*’sine atıfta bulunulmuştur. (Özpinar, 2013: 242)

M. Yaşar Kandemir *DİA* maddesinde:

“Hadis ilminde, dinle ilgili meselelerin tamamını, dolayısıyla hadisin bütün kısımlarını **içine alan sekiz ana konuyu bir araya getiren eserlere Câmî’ adı** verilmektedir. Bu konular şunlardır: İman ve akaid; ibadet ve muâmelât (ahkâm); ahlâk ve nefis terbiyesi (rikâk); yeme, içme ve sefer âdâbı; tefsir, tarih ve siyer; oturup kalkma âdâbı (şemâil); fiten ve melâhim; peygamberlerin ve ashabın menâkıbı.”

Madde’nin bibliyografyasında Subhi es-Sâlih’in *Hadis ilimleri ve hadis ıstılahları*, Mübârekfûrî’nin *Mukaddimetu Tuhfeti’l-ahvezi*, Sıddîk Hasan Han’ın *el-Hitta fi zikri’s-sihâhi’s-sitte*, Kettânî’nin *er-Risâletü’l-müstetrafe*, Talat Koçyiğit’in *Hadis ıstılahları* adlı eserlerine yer verilmiştir. (Kandemir, 1993: 7/94.)

2.3. Herhangi bir referans göstermeksizin sekizli tasnife yer veren eserler

Son birkaç asırda kaleme alınan eserlerde *Câmî’* ıstılahı sekizli tasnif hususiyeti ile ifade edilmekte ve kabul görmektedir. Ancak atıfta bulunulan kimi eserlerde müellifler sekizli tasnifi kabul ettikleri halde bu kabullerini herhangi bir kaynağa dayandırmamışlardır. Ahmed Naim’in *Tecrid Mukaddimesi*, İsmail Lütfi Çakan’ın *Hadis Edebiyatı*, H. Musa Bağcı’nın *Hadis Tarihi ve Metodolojisi*, Salahattin Polat, Hâbil Nazlıgöl, Süleyman Doğanay’ın *Hadis Araştırma ve Tenkit Klavuzu*, Ali Osman Koçkuzu’nun *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi* adlı çalışmaları bu bağlamda ifade edilebilir. Söz konusu müelliflerin çalışmalarında bu hususa dair ifadeleri şu şekildedir:

Ahmed Naim’in *Tecrid Mukaddimesi* adlı eserinde:

“Ehl-i hadis ıstılahınca akâide müteallık olan Ahâdis’e İlm-i Tevhid ve Sıfât; Ahkâm Hadisleri’ne Sünen; İlm-i Sülûk ve Zühd’e âit olanlara Rikâk; ekl ü şürb ve libâs ve kıyâm ve kuûd ve sefer ilâ-âhirih. Âdabına taallûku olan Hadislere İlmü’l-Âdâb; Tefsir hadisleri’ne Tefsir; Târih ve Siyer Hadisleri’ne kâh İlmü’l-Bed’i’l-Halk, kâh Sire, Asr-ı Celil’i Nebevi’den sonra vukûa gelmiş ve gelecek fitnelere dâir olanlara İlmü’l-Fiten, Menâkıb ve Müsâlebe yani eşhâs ve Kabâil ve büldan ve sâirenin medh ve zemmine dâir olan ahbâra İlmü’l-Menâkıb denir. Buhâri gibi bu bâbların **sekizini de cem eden** kitâblara da Câmî’ namı verilir.”

Tanıma eserin dipnotunda yer verilmiştir. (ez-Zebidi, 1976: 39)

İsmail Lütfi Çakan’ın *Hadis Edebiyatı* adlı eserinde:

“Câmî’ler, dini konuların hemen tamamını kapsayan **sekiz ana bölümü ihtiva etme** özelliğine sahiptir. Her birine “kitâb” denen **bu sekiz bölümün muhtevâları** kısaca şöyle özetlenebilir: İman, Ahkâm veya Sünen, Rikâk veya Zühd, Et’ime ve eşribe veya âdab, Tefsir, Tarih-siyer-cihad, Menâkıb, Fiten ve melâhim” (Çakan, 2016: 78-79.)

H. Musa Bağcı’nın *Hadis Tarihi ve Metodolojisi* adlı eserinde:

“Câmî’ler Sünenler gibi ibâdât, muamelât ve ukubâta ait bâblara göre tasnif edilmiş hadisleri ihtiva etmekle beraber bunlara ilaveten Kur’an’ın faziletleri, tefsiri, yaratılışın başlangıcı, geçmiş peygamberler, menakıb, Hz. Peygamber’in sireti ve meğâzisi, halifeleri ve ashabının faziletleri, iman, tevhid ve bunun gibi diğer bazı konulara ait hadisler de vardır. Bütün bu konuları ihtiva eden kitaplara Câmî’ denilmiştir. **Câmî’lerin muhtevasını şu sekiz bölümde ele alabiliriz:** 1. İman, 2. Ahkâm ve Sunen, 3. Rikâk veya Zühd, 4. Et’ime ve Eşribe veya Adâb, 5. Tefsir, 6. Tarih-Siyer-Cihad, 7. Menâkıb, 8. Fiten ve melâhim.”

H. Musa Bağcı eserinde *Câmî’* tanımını sekizli tasnif hususiyeti olmadan tanımlamış bunun için Talat Koçyiğit’in *Hadis Tarihi* adlı eserini referans göstermiştir. Ardından *Câmî’lerin muhtevasını sekiz bölümde ele almıştır.* Ancak bu bağlamdaki ifadeleri için referans göstermemiştir. (Bağcı, 2012: 251-252.)

(İbnü's-Salâh, ts.: 37; Bağcı, 2007: 130-131.) *Câmi'* kavramının tanımı ile *Kütübi-sitte* kavramının kullanımı İbnü's-Salâh için söz konusu değilken ona atfedilmesi ciddi bir bilimsel hatadır.

SONUÇ

Günümüzde genel kabul gören *Câmi'* istilâhının tanımı Hindistanlı muhaddis Abdülaziz ed-Dihlevî'nin *Ucâle-i nâfîa* adlı eserine dayanmaktadır. Abdülaziz ed-Dihlevî *Câmi'* istilâhını “*Muhaddislerin istilâhında âkaid, ahkâm, rikâk, yeme, içme, sefer, kıyam, ku'ûd âdâbı, tefsîr, tarih, siyer, fiten, menâkib ve mesâlib gibi sekiz ana konuya ait hadislerin tümünü ihtiva eden kitaptır.*” şeklinde tanımlamıştır. Abdülaziz ed-Dihlevî söz konusu *Câmi'* tanımı için herhangi bir referansa yer vermemiştir. el-Mübârekfûrî, el-Kannevci Siddîk Hasan Han, Muhammed b. Ali b. Adem Musa İsyubi Vellevi, Hasan Muhammed Eyüb, Abdülfettah Ebû Gudde gibi müelliflerin eserlerinde tanım bizzat Şah Abdülaziz ed-Dihlevî'ye dayandırılmıştır.

Bazı kaynaklarda *Câmi'* istilâhı Abdülaziz ed-Dihlevî'ye dayandırılmadan nakledilmiştir. Nurettin İtr'in *Menhecü'n-nakd fi ulumi'l-hadis*, Ali Yardım'ın *Hadis II*, İbrahim Bayraktar'ın *Hadis Kaynakları Üzerine Araştırmalar*, Ömer Özpinar'ın *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, Salahattin Polat, Habil Nazlıgöl, Süleyman Doğanay'ın *Hadis Araştırma ve Tenkit Klavuzu* adlı eserlerini bu bağlamda ifade edilebiliriz. Bu çalışmalarda müellifler naklettikleri tanım için farklı kaynakları referans olarak göstermişlerdir.

Kimi eserlerde müellifler referans göstermeden *Câmi'* kavramının tanımına yer vermişlerdir. Ahmed Naim'in *Tecrid Mukaddimesi*, İsmail Lütfi Çakan'ın *Hadis Edebiyatı*, Ali Osman Koçkuzu'nun *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*, H. Musa Bağcı'nın *Hadis Tarihi ve Metodolojisi* adlı eserleri bu bağlamda ifade edilebilir.

Bazı eserlerde verilen atıfların, atıfta bulunulan eserlerdeki bilgilerle örtüşmediği görülmüştür. Subhi es-Salih *Ulümü'l-hadis ve mustalahuhu* adlı eserinde *Câmi'* kavramına sekizli tasnif hususiyetiyle yer vermiştir. Subhi es-Salih söz konusu tanım için Emir es-San'ani (v.1182)'nin *Tavzihü'l-efkâr li-meani Tenkihi'l-enzar* adlı eserine atıfta bulunmuştur. Ancak atıfta bulunulan eserde *Câmi'* kavramı sekizli tasnif hususiyetiyle tanımlanmamıştır. Emir es-San'ani (v.1182) *Tavzihü'l-efkâr li-meani Tenkihi'l-enzar* adlı eserinde İbn Salah'a dayandırarak bir *Câmi'* tanımına yer vermiştir. Emir es-San'ani'nin İbn Salah'a nispet ettiği ifadelerin İbn Salah'ın *Ulumul Hadis*'inde mevcut olmadığı görülmüştür.

KAYNAKÇA

- Alemdar, Yusuf. “Kıraatlerin Oluşumu Bağlamında Kur'an'ın Cem'i Konusuna Yeni(den) Bir Bakış”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (Aralık 2003), 219-248. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cuifd/issue/4303/256577>
- Bağcı, H. Musa. “el-Kütübü's-Sitte Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Otoritesini Oluşturan Faktörler”. *İslami İlimler Dergisi* 2/2 (Güz 2007), 123-160. http://isamveri.org/pdfdrq/D02917/2007_II_2/2007_II_2_BAHCIHM.pdf
- Bağcı, H. Musa. *Hadis Tarihi ve Metodolojisi*. Ankara: Ankara Okulu, 1. Basım, 2012.
- Bayraktar, İbrahim. *Hadis Kaynakları Üzerine Araştırmalar*. Erzurum: Kültür Eğitim Vakfı, 2001.
- Cevheri, Ebû Nasr İsmail b. Hammad. *es-Sıhah tacü'l-luga ve sıhahi'l-Arabiyye*. thk. Ahmed Abdülgafur Attar. Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melayin, 1. Basım, 1990.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Hadis Edebiyatı: Çeşitleri-Özellikleri-Faydalanma Usulleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 19. Basım, 2016.
- Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Kâtib. *Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*. thk. Mahmud Abdülkadir el-Arnaut. 3 Cilt. İstanbul: Entegre mat, 2010.
- Dihlevî, Abdülaziz b. Ahmed b. Abdürrahim Ömeri Faruki Abdülaziz. *Ûlâletü'l-nâci'a tercümetü'l-Ucale-i Nafi'a*. çev. Abdülehad el-Kasîmi. Hindistan: Dâru'l-Ulûm, ts.
- Dihlevî, Abdülaziz b. Ahmed b. Abdürrahim Ömeri Faruki Abdülaziz. *Bustanü'l-muhaddisin fi beyâni kütübi'l-hadis ve ashabeha'l-gurri'l-meyamin*. çev. Muhammed Ekrem en-Nedvi. Beyrut: Dâru'l-garbi'l-islâmi, ts.
- Ebû Gudde, Abdülfettah. *Tahkiku ismeyi's-sahihayn ve ismi Câmi'i't-Tirmizi*. Halep: Mektebü'l-Matbuati'l-islamiyye, 1. Basım, 1414/1993.
- Eyüb, Hasan Muhammed. *Kitâbu'l-hadis fi ulumi'l-Kur'an ve'l-hadis*. İskenderiye: Dâru's-salam, 2. Basım, 1425/2004.

- Itr, Nûreddin. *Menhecü'n-nakd fi ulumi'l-hadis*. Dımaşk: Dâru'l-fıkr, 2. Basım, 1399/1979.
- İbn Manzur, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensâri. *Lisanü'l-arab*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sadır, ts.
- İbn Sad, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' Zühri. *Kitâbü't-tabakati'l-kebir*. thk. Ali Muhammed Ömer. 6 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-hancı, 1. Basım, 1421/2001.
- İsfahani, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Ragıb. *Müfredatu elfazi'l-Kur'an*, thk. Safvân Adnân Dâvudi, Dimeşk: Dâru'l-kalem, 4. Basım, 1430/2009.
- İsnevi, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdürrahim b. el-Hasan. *Metaliü'd-dekaik fi tahriri'l-cevami' ve'l-fevarik*. thk. Nasreddin Ferid Muhammed Vasıl. 1 Cilt. Kahire: Dâru's-şürük, 2007.
- Kandemir, M. Yaşar. "Câmi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/94. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Kannevci, Ebüt-Tayyib Muhammed Sıddık Hasan Han. *el-Hıtta fi zikri's-sıhahi's-sitte*. thk. Ali Hasan el-halebi. Beyrut: Dâru'l-ceyl, ts.
- Karagöz, İsmail. *Dini Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 7. Basım, 2010.
- Keşmîri, Muhammed Enver Şah b. Muazzam Şah. *el-Arfü's-şezi şerhu Süneni't-Tirmizi*. thk. Mahmûd Şakir. 1 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-türasi'l-arabi, 1. Basım, 1425/2004.
- Koçkuzu, Ali Osman. *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*. İstanbul: Dergah, 1. Basım, 1983.
- Koçyigit, Talat. *Hadis Istılahları*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1980.
- Mübârekfûri, Ebü'l-Ula Muhammed Abdurrahman b. Abdürrahim. *Mukaddimetu Tuhfeti'l-ahvezi şerhu Câmi'i't-Tirmizi*. thk. Abdurrahman Muhammed Osman. 1 Cilt. b.y.: Dâru'l-fıkr, ts.
- Osmani, Muhammed Taki. *Tekmile fethi'l-mülhim*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-türâsi'l-arabi, I. Basım, 1426/2006.
- Özpinar, Ömer. *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, Ankara: Ankara Okulu, 2. Basım, 2013.
- Polat, Salahattin vd. *Hadis Araştırma ve Tenkit Klavuzu*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 1. Basım, 2008.
- Salih, Subhi. *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*. çev. M. Yaşar Kandemir. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 11. Basım, 2014.
- Salih, Subhi. *Ulümü'l-hadis ve mustalahuhu*. Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melayin, 1984.
- San'ani, Ebû İbrâhim İzzeddin Muhammed b. İsmail Emir. *Tavzihü'l-efkar li-meani tenkihi'l-enzar*. 2 Cilt. Medine: el-Mektebetü's-selefiyye, ts.
- Sıddiki, Muhammad Zübeyr. *Hadis edebiyatı tarihi: menşei, tekamülü, hususiyetleri ve tenkidi*. çev. Yusuf Ziya Kavakçı. İstanbul: Yeni Zamanlar, 2. Basım, 2004.
- Suyuti, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr. *Tedribü'r-râvi fi şerhi Takribi'n-Nevevi*. thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâreyâbi. 1 Cilt. Riyad: Mektebetu'l-kevser, 2. Basım, 1415.
- Sübki, Ebû Muhammed Mahmûd b. Muhammed b. Ahmed. *el-Menhelü'l-azbi'l-mevrûd şerhu Süneni'l-İmâm Ebi Dâvûd*. 1 Cilt. Beyrut: Müessesetü't-târihu'l-arabi, 1394/1974.
- Şehrezûri, Ebû Amr Takıyyüddin Osmân b. Salâhiddin Abdırrahmân b. Mûsâ İbnü's-Salâh. *Ulümü'l-hadis*. thk. Nureddin Itr. Beyrut: Dâru'l-fıkr, ts.
- Tehanevi, Muhammed b. A'la b. Ali el-Faruki el-Hanefi. *Keşşafu istılahati'l-fünun ve'l-ulum*. thk. Refik el-Acem. Beyrut: Mektebetü Lübnan [Librairie du Liban], 1. Basım, 1996.
- Vellevi, Muhammed b. Ali b. Adem Musa İsyubi. *el-Bahrü'l-muhitü's-seccâc fi şerhi Sahihi'l-İmâm Müslim b. el-Haccâc*. 45 Cilt. Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzi, 1. Basım, 1426.
- Vellevi, Muhammed b. Ali b. Adem Musa İsyubi. *Kurretü ayni'l-muhtâc fi şerhi Mukaddimeti Sahihi'l-İmâm Müslim b. el-Haccâc*. 1 Cilt. Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzi, 1. Basım, 1424.
- Yardım, Ali. *Hadis II*. İstanbul: Damla, 10. Basım, 2017.
- Zebidi, Zeynü'd-din Ahmed b. Ahmed b. Abdi'l-Latif. *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi*. çev. Ahmed Naim. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 4. Basım, 1976.
- Zehebi, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Mizanü'l-i'tidal fi nakdi'r-ricâl*. thk. Ali Muhammed Bicavi. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1382/1963.